

Релігійний плюралізм у сучасному соціологічному теоретизуванні

С. С. Яремчук

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ, Україна

УДК 93/94+930.1+930.85

doi: 10.15421/1717120

У статті проаналізовано релігійний плюралізм у сучасному соціологічному теоретизуванні, зокрема в контексті теорії релігійної економіки та теорії секуляризації. З'ясовано значення релігійного плюралізму для розвитку теорії релігійної економіки як «нової» парадигми в соціології релігії. Розкрито виміри релігійного плюралізму, а саме: (1) плюралізм релігійних споживачів; (2) плюралізм постачальників; (3) плюралізм ресурсів (релігійні переваги і чисельність населення). При цьому вказано, що плюралізм релігійних споживачів є продуктом плюралізму постачальників, а він, своєю чергою, є продуктом плюралізму ресурсів. Охарактеризовано взаємозв'язок релігійного плюралізму та релігійної активності. Встановлено, що необхідно взагалі відмовитися від прагнення до єдиного підходу («загального закону»), який пояснює відносини між релігійним плюралізмом і релігійною участю. Висвітлене питання методології вимірювання релігійного плюралізму. Виявлено, що наслідком збільшення розміру будь-якої релігійної групи є обов'язковий ріст плюралізму, але до певної межі. Досліджено зв'язок між збільшенням релігійної пропозиції і релігійністю. З'ясовано, що надлишкова релігійна пропозиція не приводить до збільшення релігійності.

Ключові слова: релігійне різноманіття; соціологія релігії; теорія релігійної економіки; теорія секуляризації; релігійна активність

Religious pluralism in the modern sociological theorietism

S. S. Yaremchuk

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

The article analyzes religious pluralism in contemporary sociological theorizing, in particular in the context of the theory of religious economy and the theory of secularization. The significance of religious pluralism for the development of the theory of religious economy as a «new» paradigm in the sociology of religion is elucidated. The dimensions of religious pluralism are revealed, namely: (1) the pluralism of religious consumers; (2) the plurality of suppliers; and (3) pluralism of resources (religious preferences and population). It is stated that the pluralism of religious consumers is a product of pluralism of suppliers, and it, in turn, is a product of pluralism of resources. The relationship between religious pluralism and religious activity is described. It is established that it is necessary to abandon the desire for a unified approach (the «general law»), which explains the relationship between religious pluralism and religious participation. The issue of the methodology of measuring religious pluralism is highlighted. It was found that the consequence of increasing the size of any religious group is the mandatory growth of pluralism, but to a certain extent. The connection between the increase of religious offer and religion is investigated. It was found out that excess religious offer does not lead to increased religiosity. An important aspect of the distinction between «old» and «new» paradigms is the influence of pluralism on religion. If the supporters of the «old» paradigm considered pluralization and secularization as consequences of modernization, which contribute to the demonopolization of religion and its departure from the public scene, the supporters of the «new» paradigm believe that the more pluralism, the higher the religious mobilization of the population. The vitality of religion and the practice of religious actors are increasingly dependent on market forces - a set of factors (state or institutional constraints, cultural inertia and socio-structural transformations) that regulate pluralism and influence the formation of unique «religious economies». And the main constraining pluralism factor is the monopolization of the religious market dominated by a religious tradition in society, which seeks to homogenize the market. In response to these realities, the trajectories of the rise of religious fundamentalism as a response to the growth of pluralization and liberalization of religious and social spheres have been reflected. In these circumstances, the role of traditional religious institutions, in the wider perspective and communities, is re-thought, membership in them involves a high price, but also a significant benefit, in the form of a guarantee of preservation of cultural and national identity.

Keywords: religious diversity; sociology of religion; the theory of religious economy; the theory of secularization; religious activity

Цитування даної статті: Яремчук С. С. Релігійний плюралізм у сучасному соціологічному теоретизуванні / С. С. Яремчук // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 9. – С. 38-45. doi: 10.15421/1717120

Citation of this article: Yaremchuk, S. S. (2017). Relihiyny plyuralizm u suchasnomu sotsiolohichnomu teoretyzuvanni [Religious pluralism in the modern sociological theorietism]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 20 (9), 38-45. doi: 10.15421/1717120 (in Ukrainian).

Received: 11.08.2017

Accepted: 12.09.2017

Религиозный плюрализм в современном социологическом теоретизировании

С. С. Яремчук

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

В статье проанализирован религиозный плюрализм в современном социологическом теоретизировании, в частности в контексте теории религиозной экономики и теории секуляризации. Выяснено значение религиозного плюрализма для развития теории религиозной экономики как «новой» парадигмы в социологии религии. Раскрыто измерение религиозного плюрализма, а именно: (1) плюрализм религиозных потребителей; (2) плюрализм поставщиков; (3) плюрализм ресурсов (религиозные предпочтения и численность населения). При этом указано, что плюрализм религиозных потребителей является продуктом плюрализма поставщиков, а он, в свою очередь, является продуктом плюрализма ресурсов. Охарактеризованы взаимосвязь религиозного плюрализма и религиозной активности. Установлено, что необходимо вообще отказаться от стремления к единому подходу («общего закона»), который объясняет отношения между религиозным плюрализмом и религиозным участием. Освещен вопрос методологии измерения религиозного плюрализма. Выявлено, что следствием увеличения размера любой религиозной группы является обязательный рост плюрализма, но до определенного предела. Исследована связь между увеличением религиозного предложения и религиозностью. Установлено, что избыточное религиозное предложение не приводит к увеличению религиозности.

Ключевые слова: религиозное многообразие; социология религии; теория религиозной экономики; теория секуляризации; религиозная активность

Постановка проблемы. Зростання конкуренції в сфері релігії стимулює процеси трансформації практик традиційних інститутів, націлених нині на застосування різноманітних маркетингових стратегій з метою підтримання свого впливу на суспільство та індивідів. Всі ці процеси актуалізують для соціологів питання, яким чином зростання релігійної різноманітності (релігійний плюралізм) впливає на життєздатність релігії.

Р. Фінке, Р. Старк, У. Бейнбрідж і Л. Яннаконе наприкінці минулого століття запропонували радикально новий підхід до аналізу динаміки релігійних змін, заснований на законах функціонування ринкової економіки і постулатах теорії обміну, який отримав назву теорія релігійної економіки. Ядром цієї теорії є інтерпретація зв'язків між релігійним плюралізмом, релігійними ринками і активністю релігійних акторів. На відміну від теорії секуляризації вказана теорія пропонує розглядати релігійний плюралізм як стимул, що сприяє розвитку релігійної діяльності під впливом дедалі більшої конкуренції і вибору. Постулати цієї теорії виявляють наявність складних зв'язків між соціальними контекстами, релігійним плюралізмом і життєздатністю релігії.

Теорія релігійної економіки часто розглядається як альтернатива теорії секуляризації, позаяк логіка нового теоретичного підходу дійсно вибудовувалася на критиці базових положень теорії секуляризації. Але поряд з критикою базових засад теорії секуляризації, автори «нової» парадигми бачили своє завдання в більш широкій перспективі. Як підкреслюють Р. Фінке і Р. Старк, «теорія релігійної економіки не пропонує замінити прогноз про неминучий крах релігії на менш неймовірний прогноз про її неминучий розквіт і сходження, а також не пропонує розглядати модернізацію як двигун релігійних змін. Натомість нова теорія і її розвиток намагаються вийти за межі туманних сил модерну, які ведуть до неминучого релігійного за-

непаду, до специфічних припущень, які намагаються пояснити релігійну різноманітність (плюралізм)» [10, с. 100].

Аналіз досліджень і публікацій. З початку 1990-х років проблематика релігійного плюралізму стає новою темою в соціології релігії, в рамках якої, перш за все, реалізуються дослідження, спрямовані на зіставлення релігійного розмаїття в глобальному і різних регіональних контекстах. Проект вивчення релігійного плюралізму американського соціолога Д. Ек, націлений на дослідження багатоконфесійних реалій у США і в інших регіонах планети, є першим у даній сфері (почався на початку 1990-х рр.) і залишається одним із найбільших на даний час [13].

Питання теоретичного осмислення і вибудовування методологічного апарату дослідження релігійного плюралізму привернули увагу ряду відомих соціологів релігії: Дж. Бекфорда, Т. БенчOFFа, П. Бергера, Р. Вутноу, Дж. Джордана, І. Пейс, О. Ріса, Дж. Спікарда та ін. Їхні публікації розкривають широкий спектр ракурсів аналізу сучасних реалій, в яких тема релігійного плюралізму займає центральне місце, а також методологічні дослідження плюралізму соціологічними методами. Істотний внесок в осмислення всіх цих питань вносять колективні монографії: «Релігійний плюралізм: окреслення рамок релігійного розмаїття в сучасному світі» (2014), що вийшла за редакцією італійських соціологів Дж. Джордана і І. Пейс [14], а також «Демократія і новий релігійний плюралізм», що вийшла за редакцією американського соціолога релігії Т. БенчOFFа (2007) [7].

Методологічний інструментарій вимірювання і аналізу релігійного плюралізму запропонований в роботах Р. Старка, Р. Фінке, С. Шейтла; перспективні рекомендації зроблені Б. Гримом, К. Добелларом, Х. Казановою, Д. Поллаком, І. Штольцем. Способи операціоналізації релігійності, що дозволяють подолати проблеми отримання супер-

ечливих результатів вимірювання, представлені Д. Воасом, Ф. Горскі, Г. Йонгом, А. Крокетом, Д. Олсоном, Й. Столзом, Д. Фолкнером, П. Хілом, Р. Худом, М. Чавесом та ін. Групою західних соціологів – С. Хубером, К. Китолою і Р. Траунмюллером запропонована методологічна стратегія вимірювання релігійності і впливу релігійного плюралізму на життєздатність релігії [12], в основу якої були закладені базові ідеї теорії релігійної економіки і рекомендації Д. Воаса, Д. Олсона і А. Крокетта, про які мова піде нижче.

Метою дослідження є аналіз релігійного плюралізму в контексті теорії релігійної економіки та теорії секуляризації, для чого автор поставив наступні завдання:

- з'ясувати значення релігійного плюралізму для розвитку теорії релігійної економіки як «нової» парадигми в соціології релігії;
- розкрити виміри релігійного плюралізму та їх взаємозв'язок;
- охарактеризувати взаємозв'язок релігійного плюралізму та релігійної активності;
- розглянути питання методології вимірювання релігійного плюралізму;
- дослідити зв'язок між збільшенням релігійної пропозиції і релігійністю.

Виклад основного матеріалу. Розуміння «винятковості» США і збагачення теоретико-методологічного багажу соціології релігії «ною» парадигмою послужило приводом для розгортання дискусій в науковому співтоваристві соціологів релігії в ширшому контексті. Американський соціолог С. Ворнер в статті «Робота по просуванню до нової парадигми для соціологічного вивчення релігії в Сполучених Штатах» (1993) [16] привернув увагу наукового співтовариства до двох актуальних питань, по-перше, про необхідність ліквідації сформованої монополії однієї парадигми (теорії секуляризації – прим. С.Я.) і про доцільність застосування теорії секуляризації не тільки до американського випадку, але і до інших соціальних контекстів; по-друге, про плюралізм теоретичних підходів.

Соціолог зазначив, що відмінності «старої» і «нової» парадигм обумовлені тим, що вони зародилися на основі полярних ключових передумов – монопольної влади церкви в Європі, що зберігалася протягом століть, і відсутності монополії в Сполучених Штатах, втіленої в єдиній державній церкві. Збереження монопольної влади церкви в Європі поширювалося на все суспільство і підтримувалося за допомогою формальних і неформальних санкцій. Крім того, монополія забезпечувала «структуру правдоподібності» – влада і ідеологія церкви не тільки не ставилися під сумнів, але були незаперечні. Разом з тим С. Ворнер підкреслив, що, «враховуючи невіддільність монополії і правдоподібності, монополію неминує буде підірвано зі збільшенням ідеологічного і культурного

плюралізму» [16, с. 1047]. Документування цього процесу (поступового підриву монополії), на його переконання, є центральним завданням соціологів, що дуже правильно описують цей метанарратив як процес секуляризації.

Альтернативний же метанарратив описує ситуацію, перш за все властиву Сполученим Штатам і яка зустрічається в інших місцях, причому, і в Європі, коли різні релігійні групи з'являються і діють, заповнюючи соціальний простір, «інвестують час, талант і гроші, щоб залучити прихильників в умовах сильної конкуренції; коли можливості вибору нескінченні, а вибір має на увазі як відхилення, так і прийняття» [16, с. 1048].

Накладення на цей метанарратив нової «ринкової» парадигми, на думку С. Ворнера, – цілком доречно. Водночас, вчений застерігає від помилок минулого наукового досвіду, спроб слідувати лише одному підходу або застосовувати «оптом» одну з парадигм до альтернативних контекстів, що неминує призведе до абсолютизації даних і невірних інтерпретацій. Зауважимо, що кілька років потому, в 1999 р. П. Бергер також застеріг дослідників релігії від спокуси сліпо слідувати одній парадигмі, тому що «теоретичне моделювання залишається лише теорією, якщо не знаходить свого підтвердження в реальному житті людей» [4, с. 3].

Виміри релігійного плюралізму. Теорія релігійної економіки виводить зв'язок між трьома видами релігійного плюралізму: 1) плюралізм релігійних споживачів (людей); 2) плюралізм постачальників (релігійних організацій); 3) плюралізм ресурсів (релігійні переваги і чисельність населення). При цьому плюралізм релігійних споживачів є продуктом плюралізму постачальників, а він, своєю чергою, є продуктом плюралізму ресурсів [2, с. 53-54]. Отже, спрямованість зв'язку між цими видами плюралізму наступна:

1) Чим більш плюралістичні релігійні переваги в певному середовищі, тим вищий плюралізм релігійних постачальників. Різноманітність переваг позначається на багатоманітності ринкових ніш, кожна з яких відкриває двері для нових груп постачальників.

2) Незалежно від плюралізму переваг, чисельність населення (абсолютна кількість ресурсів) буде позитивно позначатися на плюралізмі релігійних постачальників. Передусім це пов'язано зі збільшенням соціального різноманіття по мірі збільшення чисельності населення (членів групи). На думку Р. Фінке, «чи говоримо ми про автомобільні компанії, чи про релігійні групи, деякі постачальники мають повну монополію в своїй ніші. Однак ці ресурси в ніші збільшуються, виникають умови примноження постачальників. Позаяк основний ресурс будь-якої релігійної групи – це її члени, представлені висновки вказують на важливість розуміння розміру та багатоманітності» [8, с. 9-12].

3) У рамках концепції «релігійних ніш» доводиться також, що плюралізм і обсяг ресурсів дуже сильно впливають на кількість постачальників, але не мають прямого впливу на плюралізм споживачів. Хоча плюралізм постачальників і плюралізм споживачів тісно пов'язані, цей зв'язок не є еквівалентним. Аналіз емпіричних даних свідчить про те, що рівновага може бути досягнута лише з плином часу. По мірі того, як кількість релігійних постачальників буде зростати в регіоні, де існує релігійний попит, споживання (рівень участі), в кінцевому рахунку, врівноважить попит.

Цей висновок доповнив теорію релігійної економіки важливим методологічним положенням: при аналізі стану релігійних середовищ необхідно рухатись по двох напрямках. Згідно з першим – аналізувати поведінку цілеспрямованого раціонального актора, який, окрім інших речей, прагне до задоволення певних потреб у релігії (аналіз попиту, індивідуальної раціональності). Згідно з другим – аналізувати життєдіяльність релігійного ринку, на якому актор і робить свій вибір, тобто з точки зору виявлення механізмів пропозиції (колективних акторів / колективних раціональностей), а не попиту [2, с. 53].

Набір базових змінних релігійного ринку і зв'язків між ними отримали назву «методологічної дорожньої карти» теорії релігійної економіки [2, с. 54]. Отже, ця «методологічна дорожня карта» виглядає так:

- 1) Плюралізм ресурсів (різноманітність релігійних переваг).
- 2) Обсяг наявних ресурсів (соціальна структура населення/групи).
- 3) Плюралізм релігійних постачальників (кількість і спектр постачальників).
- 4) Плюралізм релігійних споживачів.

Ця «карта» пропонує готовий алгоритм аналізу релігійного середовища. Для того, щоб уявити адекватну картину, яка відображає плюралізм релігійних споживачів у певному соціумі або на географічній території, треба: 1) отримати дані про абсолютний обсяг ресурсів (кількість населення, яке має можливість робити самостійний релігійний вибір); 2) зрозуміти, наскільки плюралістичні ресурси (за соціальним складом і різного роду перевагами); 3) отримати дані про кількість і спектр різних релігійних постачальників (деномінацій); 4) дізнатися, як розподіляються споживачі серед постачальників, що визначає спектр «релігійних ніш» [2, с. 54-55].

Кореляція релігійного плюралізму та релігійної активності. Ряд соціологів намагалися з'ясувати, яким чином перевіряється головна теза теорії релігійної економіки: зв'язок між релігійним плюралізмом (рівнем пропозиції) і релігійною активністю (практиками). Огляд літератури, присвяченої цьому питанню, показав, що майже за 10 років після представлення науковому співтовари-

ству «нovoї» парадигми було проведено 193 емпіричних досліджень цієї головної тези, результати яких знайшли відображення у 26-ти статтях [2, с. 65]. Низка досліджень підтверджувала цю тезу, а ряд інших піддавали сумніву тезу, що релігійний плюралізм і конкуренція збільшують силу релігійної організації і релігійну життєздатність суспільства в цілому. При цьому зазначалася важливість контексту (культурного, соціального, політичного): в одних випадках існує позитивна кореляція між конкуренцією і релігійною вітальністю, а в інших – негативна.

Американські соціологи М. Чавес і Ф. Горскі, визнавши в цілому наявність певного математичного зв'язку між життєздатністю релігії і плюралізмом, вказали на існування розбіжності в оцінці суперечливої ситуації, яка не вписувалася в узагальнені рамки обох парадигм. Ані прибічники «нovoї» ринкової парадигми, які підкреслювали мобілізуючий вплив зростання релігійної конкуренції, ані прибічники «старої» парадигми секуляризації, які доводили зворотні тенденції, не надали переконливих доказів [6]. Наприклад, вимагали детального пояснення факти, коли в одних країнах при практичній відсутності релігійної свободи та плюралізму спостерігався високий рівень релігійності населення (ісламські країни) і, навпаки – релігійна свобода не супроводжувалася високим рівнем релігійної самоідентифікації (багато країн Європи) [15].

М. Чавес і Ф. Горскі вказали ряд потенційно продуктивних напрямів дослідження релігії, у яких вони виявили найбільші суперечності. По-перше, огляд досліджень показав, що при певних умовах плюралізм і життєздатність релігії позитивно корелюють, а в інших – вони мають зворотну кореляцію. Водночас мають місце ситуації, в яких будь-який зв'язок не прослідковується взагалі. Отже, одне з ключових завдань майбутніх емпіричних досліджень, на думку М. Чавеса і Ф. Горскі, полягає в тому, щоб пояснити ці ситуації, вказавши умови, при яких той або інший варіант відносин отримує підтвердження. Бо більше, в рамках заявленої проблеми, треба розвивати дослідження в наступних напрямках, де вже є цікаві результати, а саме: 1) вплив соціальних мереж фізичних осіб на плюралізм і релігійну участь (Д. Олсон); 2) відносини між плюралізмом і ростом конкретних конфесій, розвиток пояснень варіативного впливу плюралізму на розвиток релігійних груп (Дж. Блау); 3) культурні аспекти релігійного плюралізму, особливо – зв'язок між релігійним плюралізмом і характерними рисами релігійних ідентичностей (К. Сміт) [2, с. 67].

По-друге, ще один потенційний напрям досліджень пов'язаний з твердженнями Р. Фінке і Р. Старка, згідно з якими головним чином відрізняються між собою території (у соціальному, економічному і політичному планах), в яких відсутня

різноманітність та існує певний ступінь плюралізму. При цьому плюралізм збільшує релігійну участь лише тоді, коли він перетинає певний мінімальний поріг. Здається правдоподібним, відмічають М. Чавес і Ф. Горські, що релігійна участь вища там, де люди мають хоча б деякий релігійний вибір. Майбутні крос-регіональні дослідження, спрямовані на аналіз цього зв'язку, можуть бути досить продуктивними, щоб зрозуміти, наскільки універсальний цей принцип.

По-третє, необхідно розвивати дослідження, які пояснюють відмінності у зв'язках між змінами конфесійно-державних відносин і змінами в релігійній участі. Огляд історичних і порівняльних досліджень зв'язку між державним регулюванням релігії і релігійною життєздатністю продемонстрував, що може спостерігатися як позитивна, так і негативна кореляція. Соціологи наводять приклади США і колишнього Радянського Союзу, де, на їхню думку, більш відкритий релігійний ринок вплинув на підвищення рівня релігійної участі і життєву силу релігії. Водночас у більшості країн Європи і в Канаді історичний вектор інший – в напрямку все більш відкритого релігійного ринку і зниження участі [6, с. 276].

По-четверте, вчені вказали на емпіричний провал у дослідженні наслідків релігійної конкуренції. Водночас усі ці суперечності, на думку М. Чавеса і Ф. Горські, не можуть бути підставою відмови від теорії релігійної економіки. Вони відмічають: «Слабкості досліджень релігійної конкуренції не пов'язані з використанням економічної теорії. Скоріше, проблеми виникають через неадекватність конкретного підходу до вивчення релігійної конкуренції або через конкретне застосування економічної теорії у тій інтерпретації, яка стала домінувати в літературі. Нові дослідження релігійної конкуренції, ймовірно, будуть більш цінними, якщо вони набагато серйозніше поставляться до соціально-історичних контекстів» [6, с. 277].

По-п'яте, М. Чавес і Ф. Горські виділяють два якісно різних типи релігійної конкуренції, які повинні бути взяті до уваги. Перший тип має місце, коли релігійні організації залежать від добровільних внесків фізичних осіб. У таких умовах вони будуть боротися за час і ресурси людей – конкурувати як один з одним, так і з багатьма іншими групами і формами соціальних практик (масовими розвагами, спортивними командами, політичними партіями тощо). Другий тип має місце в умовах, коли релігійне членство є більше формою громадянства, ніж добровільною участю. Релігії в такому випадку часто влітаються в політичні, соціальні та культурні конфлікти між державами, класами, національностями або етнічними групами; релігійна лояльність стигматизує нерелігійні пристрасті; релігійна конкуренція означає боротьбу за культурний, політичний і територіальний вплив і владу [6, с. 277]. Європа часів Реформації

і деякі сучасні локальні ситуації у різних частинах світу є прикладами цього другого типу конкуренції. Відтак одне з завдань досліджень має полягати в поясненні наслідків кожного типу релігійної конкуренції [2, с. 69].

У результаті М. Чавес і Ф. Горські приходять до висновку, що необхідно взагалі відмовитися від прагнення до єдиного підходу («загального закону»), який пояснює відносини між релігійним плюралізмом і релігійною участю. Докази чітко показують, що будь-який загальний підхід, щоб бути точним, має бути сформульований з такою кількістю виключень і обмежень, що його претензії на загальність і законність будуть знищені. Замість того, щоб сперечатися про те, позитивно чи негативно пов'язані між собою релігійний плюралізм і релігійна участь, більш цінним буде продовжити роботу в цьому питанні в напрямку дослідження соціальних, культурних та інституційних механізмів, які визначають наслідки релігійного плюралізму для релігійної життєздатності та суспільства в цілому. Питання методології вимірювання релігійного плюралізму. З метою подолання методологічних проблем теорії релігійної економіки, соціологи Д. Воас (Велика Британія), Д. Олсон (США) і А. Кроккет (Велика Британія) зосередили свою увагу на вивченні питання – що саме вимірюється при дослідженні релігійного плюралізму, і які висновки можуть бути зроблені в результаті? Отже, вчені запропонували два варіанти розв'язання проблеми.

По-перше, аналіз опублікованих даних показав, що «взаємозв'язки між плюралізмом і ступенем залученості залежать від факторів, зовнішніх по відношенню до цих параметрів» [15, с. 213]. На думку соціологів, цими факторами є екологічні показники розподілу релігійних груп за чисельністю в межах того або іншого географічного району. Іншими словами, плюралізм як такий (спектр представлених на ринку релігійних організацій) не є ключовою змінною величиною, а ключовим показником є масштаб поширення (чисельність організацій у межах деномінації) на певній території – екологічний показник плюралізму організацій, який дорівнює сумі квадратів часток кожної релігійної групи в екологічній одиниці (місті, країні) [2, с. 70].

Використання екологічного параметру до конкретних ситуацій дозволив ученим зробити наступні висновки: наслідком збільшення розміру будь-якої релігійної групи є обов'язковий ріст плюралізму, але до певної межі. Як тільки розмір групи досягає пропорції населення, коли вона стає однією з найбільших у регіоні, релігійний плюралізм обов'язково зменшується. Відтак мають місце математично нелінійні зв'язки між пропорціями населення, які належать до релігійних груп, і стандартною мірою релігійного плюралізму. Вчені стверджують: «Головний принцип полягає в на-

ступному – коли більші деномінації мають найвищий показник змінної чисельності (за кількістю організацій у регіонах), кореляції стають негативними, а коли превалює кількість організацій малих деномінацій, кореляції стають позитивними» [15, с. 215].

По-друге, на переконання соціологів, практика вимірювання показника релігійної активності має бути суттєво переглянута, а саме – показник «залученість» (involvement) треба вимірювати незалежно від показника «участь» (participation) [2, с. 71].

Збільшення релігійної пропозиції і релігійності. Британський соціолог релігії Робін Гілл задумував свої роботи як критику однієї з головних тез теорії секуляризації – постулат про те, що зниження відвідуваності церкви – це результат втрати віри. Але висновки, до яких він прийшов, суперечили базовій тезі теорії релігійної економіки, а саме – збільшення пропозиції призвело не до збільшення відвідуваності церкви, а до зниження. Емпіричні зв'язки, знайдені Р. Гіллом, виявляють значення специфічного фактора – надлишкової пропозиції на релігійний ринок, що може розглядатися як доповнення в теорію, а не спростування її базового положення [2, с. 72].

Р. Гілл звертається до значного масиву історичних даних і приходять до висновку, що головна проблема релігійного життя Англії полягала у надлишковій пропозиції – будівництві протягом тривалого часу великої кількості церковних будівель. Р. Гілл підкреслює, що в цій стратегії немає жодних ознак інертності монополії, яка нібито мала б спостерігатися в умовах державної підтримки церкви, згідно з висновками авторів «нової» парадигми. Вчений показує, що в деяких районах церкви в принципі не могли бути заповнені, навіть якщо б більша частина населення регулярно відвідувала богослужіння. Причина проста – надто багато церков. Проблема ускладнилася, коли населення країни почало рух із сільської місцевості в міста, і одночасно з центру міст – в напрямку околиць міст і передмість. І справа не лише в тому, що мав місце надлишок церков, вони були розташовані не там, де потрібно. Більше того, надлишок пропозиції церковних будівель призводив до того, що ставало все складніше їх утримувати. Малочисельні конфесії докладали всіх зусиль, щоб справлятися з ситуацією, але розчарування наростало. Розчарування вело до спаду. Спад посилював розчарування. Було запущене замкнене коло по низхідній. Були й поодинокі випадки успіху, але вони лише посилювали проблему, оскільки парафіяни стали просто переміщатися в інші, більш успішні церкви, в той час як інші – все більше порожні [11].

Співзвучні з висновками Р. Гілла і результати досліджень британського соціолога релігії Пола Чемберса. Він пише, що в різних частинах міста Суонсі (Велика Британія) можна побачити багато

церков, буквально на кожній вулиці. Вони були побудовані приблизно в той самий час у XIX ст. Нині ж вони практично всі знаходяться у стані розрухи. Це, на думку П. Чемберса, через надлишок пропозицій. У тих частинах міста, де відвідуваність богослужінь зросла, це відбулося за рахунок спаду відвідуваності інших. В абсолютних показниках різниці практично немає [5].

Висновки. Важливий аспект розходження між «старою» і «ною» парадигмами – вплив плюралізму на релігію. Якщо прибічники «старої» парадигми розглядали плюралізацію і секуляризацію як наслідки модернізації, які сприяють монополізації релігії і відходу її з публічної сцени, то прибічники «нової» парадигми вважають, що чим більше плюралізму, тим вища релігійна мобілізація населення. Життєздатність релігії і практики релігійних акторів все більшою мірою залежать від ринкових сил – комплексу факторів (державних або інституційних обмежень, культурної інерції і соціокультурних трансформацій), що регулюють плюралізм і впливають на формування унікальних «релігійних економік».

А основним стримуючим плюралізм фактором є монополізація релігійного ринку домінуючою в суспільстві релігійною традицією, яка прагне гомогенізувати ринок. Причому переважаючим типом церковно-державних відносин в світі сьогодні є не плюралізм, а олігополія. У відповідь на ці реалії позначилися траєкторії наростання релігійного фундаменталізму як відповідь на зростання плюралізації і лібералізації релігійних і громадських сфер. У цих умовах роль традиційних релігійних інститутів, а в більш широкому ракурсі і спільнот, переосмислюється, членство в них передбачає високу ціну, але й чималу вигоду, у вигляді гарантії збереження культурної та національної ідентичності. Теорія релігійної економіки дозволяє зрозуміти причини суттєвих відмінностей між соціумами, де немає плюралізму, і де є релігійний вибір і конкуренція. За словами Р. Фінке і Р. Старка, «навіть наші критики усвідомили, що монополія церкви, яка підтримується державою, не буде сприяти зростанню релігійної віри, яка всеяє довіру і активність» [10, с. 99].

На відміну від теоретиків секуляризації, теорія релігійної економіки обґрунтовує творчий ефект високої релігійної різноманітності. На думку Р. Фінке і Р. Старка, треба розуміти, що релігія – «часто амфетамін» для людей, що саме релігія стимулювала багато середньовічних повстань селян і ремісників, генерувала народні бунти серед корінного населення Африки і Північної Америки проти європейського вторгнення і в недалекому минулому відіграла центральну мобілізуючу роль у релігійних конфліктах у Східній Європі на початку 90-х» [10, с. 99].

Проблема впливу соціокультурних контекстів, інтелектуальних традицій країни на характер на-

уково-теоретичного інструментарію є досить актуальною для сучасної соціології. Слід розуміти, що як «немає і не може бути «універсальної» соціологічної теорії, бо її природа розвивалася і нині продовжує розвиватися через зростання темпів разом з прискореним розвитком суспільства», так само не може бути «універсальної» теорії, що пояснює динаміку релігійного феномена [3, с. 202].

На думку Х. Казанови, щоб розвинути ширшу глобальну порівняльно-історичну перспективу й дослідити неоднорідні відносини між патернами секуляризації та модернізації у незахідному світі, нам спершу потрібно ще раз порушити питання про відносини між конкретно-історичними патернами і процесами в Європі та США [1, с. 136]. Для пояснення значних внутрішніх розбіжностей у патернах секуляризації в межах Європи (не лише

між Східною та Західною Німеччиною, але також між іншими європейськими суспільствами, схожими за багатьма іншими ознаками: наприклад, між Польщею та Чехією, двома слов'янськими східноєвропейськими католицькими суспільствами радянського типу; або між Францією та Італією, двома схожим чином модерними латинськими католицькими суспільствами; або між Нідерландами та Швейцарією, двома високомодерними двоконфесіональними кальвіністсько-католицькими суспільствами) слід приділяти увагу не стільки рівням модернізації чи сталим монополіям (які пояснюють дуже мало), скільки історичним патернам відносин між церквою, державою, нацією та громадянським суспільством. Вийти з глухого кута може допомогти лише порівняльно-історичний аналіз [1, с. 141].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Казанова Х. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби / Хосе Казанова. Пер. з англ. Олексія Панича. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. – 264 с.
2. Каргина И.Г. Социологические рефлексии современного религиозного плюрализма : монография / И.Г. Каргина. Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России, каф. социологии. – М. : МГИМО-Университет, 2014. – 278 с.
3. Каргина И.Г. Современный религиозный плюрализм : теоретико-социологический анализ : диссерт. на соискание ученой степени доктора социологических наук : 22.00.01 / Ирина Георгиевна Каргина; [Место защиты: Моск. гос. ин-т междунар. отношений]. – Москва, 2015. – 405 с.
4. Berger, P., 1999. The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics. P. Berger (ed.). Mich.: Ethics and Policy Center and Wm. B. Eerdmans Publishing Co.
5. Chambers, P., 2004. Religion, Secularization and Social Change: Congregational Studies in a Post-Christian Society. – Cardiff: University of Wales Press.
6. Chaves, M., Gorski, P., 2001. Religious Pluralism and Religious Participation // *Annual Review of Sociology*. № 27. 261-281.
7. Democracy and the New Religious Pluralism, 2007. T. Banchoff (ed.). New York: Oxford University Press, Inc.
8. Finke, R., Scheitle, C., 2009. Pluralism as Outcome: The Ecology of Religious Resources, Suppliers, and Consumers // *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*. Volume 5.
9. Finke, R., Stark, R., 2003. The Dynamics of Religious Economies. *Handbook of the Sociology Religion*. Cambridge, NY: Cambridge University Press.
10. Finke, R., Stark, R., 2003. The Dynamics of Religious Economies / *Handbook of the Sociology Religion*. – Cambridge, NY: Cambridge University Press.
11. Gill, R., 1993. *The Myth of the Empty Church*. London: SPCK.
12. Huber, S., Ketola, K., Traunmuller, R., 2012. Religious Diversity and Religious Vitality: New Measuring Strategies and Empirical Evidence // *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*. Volume 9; Huber, S., Huber, O., 2012. The Centrality of Religiosity Scale // *Religions*. № 3.
13. Pluralism project Harvard University. Retrieved from URL: <http://www.pluralism.org>
14. Religious Pluralism: Framing Religious Diversity in the Contemporary World, 2014. G. Giordan and E. Pace (eds.). New York: Springer.
15. Voas, D., Olson, D., Crockett, A., 2002. Religious Pluralism and Participation: Why Previous Research Is Wrong // *American Sociological Review*. № 64. 212-231.
16. Warner, S., 1993. Work in Progress Towards a New Paradigm for the Sociological Study of Religion in the United States // *American Journal of Sociology*. № 98. 1044-1093.

REFERENCES

1. Kazanova, Kh. (2017). *Po toy bik sekulyaryzatsiyi: relihiyna ta sekulyarna dynamika nashoyi hlobal'noyi doby [On the other side of secularization: the religious and secular dynamics of our global time]*. Kyiv, DUKh I LITERA (in Ukrainian)
2. Kargina, I. G. (2014). *Sociologicheskie refleksii sovremennogo religioznogo pljuralizma : monografija [Sociological reflections of modern religious pluralism: monograph]*. Mosk. gos. in-t mezhdunar. otnoshenij (un-t) MID Rossii, kaf. sociologii. Moskow, MGIMO-Universitet (in Russian)
3. Kargina, I. G. (2015). *Sovremennyy religioznyj pljuralizm : teoretiko-sociologicheskij analiz [Modern religious pluralism: the theoretical-sociological analysis]*. Moskow (in Russian)
4. Berger, P. (1999). *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. P. Berger (ed.). Mich.: Ethics and Policy Center and Wm. B. Eerdmans Publishing Co. (in English)
5. Chambers, P. (2004). *Religion, Secularization and Social Change: Congregational Studies in a Post-Christian Society*. Cardiff: University of Wales Press. (in English)
6. Chaves, M., & Gorski, P. (2001). Religious Pluralism and Religious Participation. *Annual Review of Sociology*, 27, 261-281 (in English)
7. *Democracy and the New Religious Pluralism* (2007). T. Banchoff (ed.). New York: Oxford University Press, Inc. (in English)
8. Finke, R., & Scheitle, C. (2009). Pluralism as Outcome: The Ecology of Religious Resources, Suppliers, and Consumers. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 5. (in English)
9. Finke, R., & Stark, R. (2003). *The Dynamics of Religious Economies*. Handbook of the Sociology Religion. Cambridge, NY: Cambridge University Press. (in English)
10. Finke, R., & Stark, R. (2003). *The Dynamics of Religious Economies*. Handbook of the Sociology Religion. Cambridge, NY: Cambridge University Press. (in English)
11. Gill, R. (1993). *The Myth of the Empty Church*. London: SPCK. (in English)
12. Huber, S., & Ketola, K., Traunmuller, R. (2012). Religious Diversity and Religious Vitality: New Measuring Strategies and Empirical Evidence. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 9; Huber, S., Huber, O. (2012). The Centrality of Religiosity Scale. *Religions*, 3 (in English)
13. Pluralism project Harvard University. Access mode: <http://www.pluralism.org> (in English)
14. *Religious Pluralism: Framing Religious Diversity in the Contemporary World* (2014). G. Giordan and E. Pace (eds.). New York: Springer (in English)
15. Voas, D., & Olson, D., & Crockett, A. (2002). Religious Pluralism and Participation: Why Previous Research Is Wrong. *American Sociological Review*, 64, 212-231 (in English)
16. Warner, S. (1993). Work in Progress Towards a New Paradigm for the Sociological Study of Religion in the United States. *American Journal of Sociology*, 98, 1044-1093 (in English)

Яремчук Сергій Степанович – докторант кафедри галузевої соціології, кандидат історичних наук, доцент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Адреса: 01033, Київ, вул. Володимирська, 60
E-mail: serg.doc.cv@gmail.com

Yaremchuk Serhii S. – doctoral candidate of the department of branch sociology, PhD in historical sciences, associate professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Address: 60, Volodymyrs'ka Str., Kyiv, 01033, Ukraine
E-mail: serg.doc.cv@gmail.com
ORCID 0000-0003-2216-8026